

Elemente de istorie și structură dialectală ale limbii ucrainene

Angela ROBU

Universitatea „Ștefan cel Mare” din Suceava

angela.robust@usm.ro

Abstract: Our paper aims to familiarise with some elements of the Ukrainian language history which allow us to talk about a form of individuality of the Ukrainian language amongst the Slavic ones, including Russian.

Keywords: *individuality of the Ukrainian language amongst the Slavic languages, phonetic traits, morphological structure, dialectal structure.*

1. Individualitatea limbii ucrainene între limbile slave

Ucraineana este o limbă indo-europeană din familia slavă, grupul oriental. Limbă oficială în Ucraina, ea are vorbitori și în Cehia, Slovacia, Polonia, Ungaria, România, Moldova, Rusia, dar și în SUA și Canada. Ucraineana a evoluat din slava comună răsăriteană, care capătă începând din secolul al XI-lea un specific regional, cunoscut sub numele de *rusă meridională*. Trăsăturile specifice limbii ucrainene apar încă din secolul al XII-lea, dar ucraineana se separă ca limbă autohtonă abia în secolul al XIV-lea. Tradiția literară începe devreme, în secolele al XIV-lea – al XV-lea, când ucraineana era folosită deja în școli și administrație.

La sfârșitul secolului al XVI-lea și începutul secolului al XVII-lea existau două variante stilistice: una elevată (*слов'яноруський язык*) pentru literatura religioasă, dezvoltată din slavonă și limba literară rusă veche și cea de-a doua variantă fiind o formă populară a limbii ucrainene (așa-numita *проста мова, руська мова*), alcătuită din elemente ale rusei literare vechi, cu puternice influențe ale limbii ucrainene vorbite. Această ultimă variantă a fost folosită mai ales pentru opere literare laice de diverse genuri în secolul al XVII-lea. În secolul al XVIII-lea, mai ales datorită lui Lomonosov, ucraineana literară a preluat numeroase elemente din limbajul uzual și limba populară. Se consideră că la baza limbii literare contemporane stă dialectul din regiunea Niprului de mijloc. Istoria limbii ucrainene are două etape: *epoca veche* (până în secolul al XVIII-lea) și *epoca modernă* (din secolul al XIX-lea până astăzi). Toate istoriile limbii ucrainene literare pomenesc de contribuția decisivă adusă de opera lui Taras Shevchenko, cel mai mare poet ucrainean.

Dintre trăsăturile care individualizează limba ucraineană la nivel fonetic și morfologic, în contextul limbilor slave, amintim:

- existența unei vocale caracteristice (*u*) intermediară între *i* și *e*: *син* „fiu”, *вино* „vin”, *колиска* „leagăn”, *липа* „tei”;
- foarte multe consoane (lungi) muiate: *життя* „viață”, *коріння* „rădăcină”, *дозвілля* „permisiune”, *обличчя* „образ”, *суддя* „judecător”;
- are *h* fricativ la fel ca în bielorusă: *вухо* „ureche”, *холод* „rece”, *хліб* „pâine”, *ходіння* „mers”;
- existența alternanțelor fonetice *i / o* și *i / e* cu rol atât fonologic, cât și morfologic: (ucr. *віл / вола*: „bou / al boului”; *ніч / печя*: sobă / al sobei);
- are, ca și în bielorusă, alternanțele consonantice *h / s*; *c / ț*; *h / ț*: (*вухо* „ureche”, cazul locativ *у вусі*; *рука* „mână”, cazul locativ *в руці*, cazul dativ *руці*; *друг* „prieten”, plural *друзі*; *нога* „picior” cazul locativ *на нозі*);
- în limba ucraineană, spre deosebire de rusă, nu există fenomenul „akanie”: în graiurile rusești nordice se menține deosebirea dintre vocalele *o* și *a* neaccentuate (*okanie*), iar în cele de sud *a* și *o* neaccentuate se confundă (*akanie*);
- neasurzirea sonorelor în finală și nici înaintea surdelor (*дуб, зуб*);
- prezența în silabe deschise, în anumite condiții, a lui *u* după *p* și *л*, acolo unde în rusă apare *o* și *e* (ucr. *кривавий* – rus. *кровоавий*; ucr. *тривога* – rus. *тревога*; ucr. *глитати* – rus. *глотать*);
- consoanele protetice *v* și *z* înaintea inițialelor;
- vocalice (*гарбуз, горіх, вухо, вулиця*);
- vocativul singular feminin se termină în *-o* (*жінко, дівчино*), iar la masculin se termină în *-e* (*Миколє, чоловіче*).

2. Scurtă istorie a limbii ucrainene

Spațiul originar al strămoșilor slavi ai ucrainenilor nu este cunoscut cu exactitate, însă datele arheologice și lingvistice vorbesc despre teritoriile Europei de Est, de la Vistula și Odra până la Nipru. Încă din perioada preistorică, slavii erau împărțiți în *venezi* (slavii vestici), *anți* (slavii estici) și *sclavinii* (slavii sudici). Descendenții anților au fost *rusinii* (*русини* sau *русичи*), un trib din zona Niprului, care a jucat un rol important în unirea triburilor slave de est într-un singur stat – Rus’ (Рус’). Aceste triburi slave de est (polianii, derevlanii, dulibii, voliniani, uhlicii, țiverții) aveau o limbă comună, formată din graiurile tribale. Totalitatea acestor graiuri au format conglomeratul lingvistic al slavilor estici, limba rusă veche sau rusină (*давньоруська мова*). Având în vedere contactele permanente între aceste triburi, există posibilitatea ca numărul acestora să se fi restrâns treptat.

Existau trei particularități fonetice care îi deosebeau clar pe locuitorii triburilor nord-estice de cei ai triburilor sud-estice: apariția sunetului *g* în nord, sunet care corespunde lui *h* din sud, opoziția consoanelor palatalizate înainte de *e* în

nord, cu cele nepalatalizate din sud și „akania”¹ în poziție neaccentuată în nord. Astfel, se poate afirma că triburile sud-estice nu cunoșteau sunetul *g*, *akania* era absentă în vorbire, la fel ca și palatalizarea consoanelor înainte de *e*. Referitor la slavii nord-estici, probabil, unora le erau cunoscute toate aceste trăsături, iar altora doar unele dintre ele.

Triburile sud-estice s-au unit în secolul al VIII-lea, în primul stat sud-estic, Rusia Kieveană, care în anul 988 a fost creștinată. Odată cu apariția creștinismului, în Rusia Kieveană apar și primele texte scrise. Triburilor ruse le era cunoscut scrisul mai demult, însă acum, datorită religiei, s-a răspândit. În textele vechi din secolele al XI-lea și al XII-lea sunt prezente în limba triburilor sud-estice următoarele particularități lingvistice: alternanțele dintre *y* și *ѣ*, *e* și *o* după suierătoare și *j*, folosirea lui *i* în loc de *ѣ*, fricativa *ɾ*, *ʉ*; desinențele *-ови*, *-еви* la cazul dativ singular, genul masculin, desinența *-i* la genitiv singular a substantivelor care se termină în *-я* (*земля* – *земли*), flectivul *-мо* la persoana I plural la diferite timpuri, apariția formei de imperfect cu desinența *-мб*.

Noile particularități lingvistice protoucrainene apar la sfârșitul secolului al XII-lea și începutul secolului al XIII-lea. Se observă pronunția cu timbru velar înainte de *ʉ*, trecerea lui *л* în *Ѡ* la sfârșitul cuvântului și silabei, păstrarea pronunției sonore a consoanelor la sfârșitul cuvântului și silabei.

După părerea renumitului lingvist rus A. Șahmatov, trecerea lui *л* în *Ѡ* la sfârșitul silabei a apărut prin secolul al XV-lea, deoarece abia atunci au apărut înscrisuri ucrainene și bieloruse care să certifice această trecere.

Toate aceste caracteristici, compacte în partea de sud-vest a acestei arii lingvistice, se diferențiau tot mai mult de cele din partea nord-estică a acesteia și într-o mai mică măsură de cele din partea vestică. Granițele statale, apărute în secolul al XIII-lea ca urmare a invaziei mongolo-tătare pe teritoriul Rusiei Kieveane, au avut un rol important, deoarece fiecare dintre aceste grupe dialectale se dezvoltă după propriile legi lingvistice. Procesul diferențierii uniunii lingvistice est-slave a început în perioada de dinainte a invaziei mongole și s-a sfârșit după invazie.

Chiar dacă teritoriile sud-estice ale slavilor au făcut parte din componența altor state (Lituania, Polonia, Moldova, Ungaria) în secolele al XIV-lea, al XV-lea și mai târziu, au existat legături economice strânse între ele. În această perioadă, se formează pentru aceste teritorii un centru comercial unic, se dezvoltă târgurile și iarmaroacele. Toate aceste legături comerciale au contribuit la consolidarea unei limbi comune.

Izvoarele documentare din secolele al XVI-lea și al XVII-lea atestă continuarea proceselor vocalismului și consonantismului în limba ucraineană. Astfel, se observă căderea vocalelor *o* și *e*, în poziție slabă (*сон* – *снѹ*, *нісок* – *ніску*, *овес* – *вівса*), însă aceste vocale se păstrează la unele substantive, la anumite cazuri (*мох* – *моху* – *мохам*, *лоб* – *лоба* – *лобом*, *рот* – *рота* – *ротом*, *лев* – *лева* – *левом*).

¹ Rostirea în poziție neaccentuată a sunetului *o* ca *a*, fenomen specific limbii ruse.

Începând cu secolul al XV-lea se produce lungirea consoanelor (*Запорожся, ствержання, дання*). În graiurile sud-vestice acest proces s-a oprit la dispariția lui *j* și palatalizarea consoanei precedente (*знанє, житє, зилє*). Un alt fenomen lingvistic vechi este pierderea vocalei inițiale înaintea de consoană, în numele proprii și comune: *имати* > *мати*, *исполнити* > *сполнити*, *играти* > *грати*, *Ієрусалим* > *Єрусалим*, *ІЛарион* > *Ларион*. O altă trăsătură lingvistică a limbii ucrainene este apariția consoanelor protetice. Scrierea cuvintelor cu proteticul *в* înaintea vocalei *у*, uneori înaintea etimologicului *о* se întâmplă încă din secolul al XIII-lea (*ворьли, вовця, вувчар*). Înaintea vocalei *а* aflată la începutul cuvântului și mai rar a lui *о* apare proteticul *г* (*гарба, гармата, горіх, Ганна*). În unele graiuri, în locul lui *г* apare *в* (*вострий, воріх*) și invers, în loc de *в* apare *г* (*гулиця, гулик*). Șuierătoarele moi devin dure încă din secolul al XIV-lea (*жыто, чый, нашыми, дашы*). Tot în secolul al XIV-lea, apar texte care conțin grupul *кз*, considerat împrumutat din alte limbi (*кгды, кгедыж*), care se rostește *г*. Mai devreme, în secolul al X-lea, în sistemul fonemic al slavilor estici, apăruse consoana *ѣ*, care se folosea doar într-o serie de cuvinte împrumutate.

Structura morfologică a limbii ucrainene cunoaște o serie de trăsături care au apărut încă din perioada limbii ucrainene vechi: cazul vocativ, alternanțele consoanelor *з, к, х* cu *з, ц, с* la cazurile dativ și locative ale substantivelor de declinarea I. Cele mai însemnate fenomene morfologice apar în documente începând cu secolul al XVI-lea și se referă la formele verbale care se termină în *-но, -то* și morfemele verbale *-му, -миш, -ме, -мемо, -мете, -муть*. Încă din secolul al XIII-lea, substantivele pierd forma de dual și apare pluralul. Elemente (resturi) ale dualului se păstrează sporadic și astăzi, în unele graiuri (*дві руці, дві відри*). O serie de substantive aveau terminația *-и* (*милостыни, пани, княгыни*), care cu timpul s-a transformat în *-я* (*княгиня, господиня*). La cazul genitiv au început să se folosească terminațiile paralele *-а* și *-у* (*листа – листу, з дома – з дому*).

La baza vocabularului limbii ucrainene stă moștenirea lexicală sud-estică. În unele documente, precum și în anumite graiuri de astăzi, se păstrează cuvinte vechi precum: *братаничъ – син брата, втискъ – утиск, вжити – спожити*.

Prin intermediul izvoarelor literare ale limbilor slave de vest, în lexicul limbii ucrainene au apărut multe cuvinte de origine latină, germană și slav-vestică (*броварь, будованє, вароватися, власност, войт, гетмань, зрада*). Datorită tendințelor puternice de derivare, lexicul limbii ucrainene se îmbogățește cu multe cuvinte noi, în special cu adverbe (*звідкіля, звідсіля, відки, відти, доти, доки, поки, навіщо, напрямки*) și cuvinte de legătură. În documentele scrise din secolele al XVI-lea și al XVII-lea sunt prezente cuvinte ca: *сурма, штрум, старшина, козацтво, грамота, гармата*.

Apariția în secolul al XIX-lea a limbii ucrainene moderne, pe baza limbii populare aduce cu sine o serie de metode noi de exprimare, producându-se transformări la toate nivelurile limbii. Se observă răspândirea fonemului *ѣ* datorită numeroaselor împrumuturi, schimbarea sufixului verbal *-ова-* în diferite poziții, cu varianta sa fonetică *-ува-*, folosirea formelor scurte ale adjectivelor.

În a doua jumătate a secolului al XIX-lea devine evidentă opoziția dintre limba literară și graiurile populare, fenomen caracteristic pentru orice limbă națională dezvoltată.

3. Structura dialectală a limbii ucrainene

În privința unităților teritoriale ale unei limbi istorice acestea sunt, în ordine ierarhică, dialectele, subdialectele și graiurile. Pentru Ion Coteanu, dialectul este „un aspect particular (regional) al limbii întregului popor, caracterizat printr-un minimum de trăsături specifice” [Coteanu 1961: 58]. Graiul este și el, în opinia marelui lingvist român, „un aspect particular (local) al limbii întregului popor, caracterizat printr-un minimum de trăsături specifice, care însă se subordonează în mod necesar limbii întregului popor” [Coteanu 1961: 58-59]. Dialectele se vorbesc, de obicei, pe teritorii mai vaste, în timp ce graiurile sunt varietăți locale mai restrânse ca extindere, ele vorbindu-se într-un grup de sate învecinate sau chiar în câte un singur sat. Pentru unii lingviști termenii de subdialect și cel de grai sunt sinonime (Al. Phillippide, Sextil Pușcariu, Emil Petrovici). Această serie ierarhică desemnează noțiuni relative [DȘL 1997: 171], dar și corelative. Dialectul ucrainean de sud-vest și mai ales subdialectul bucovinean este un dialect de divergență care e caracterizat, datorită unor factori geografici, sociali și politici, printr-o tendință de diversificare.

Referindu-ne la limba ucraineană, aceasta are trei mari dialectale:

- polisian (*поліський*) sau nordic (*північноукраїнський*)
- sud-vestic (*південно-західний*)
- sud-estic (*південно-східний*)

Bazele actualei clasificări a dialectelor ucrainene au fost puse de K. P. Mychalčuk în lucrarea sa „*Наречия, поднаренія и говоры Южной России в связи с наречиями Галичины*” [Mychalčuk 1877: 453-512], la care a fost adăugată prima hartă dialectală a limbii ucrainene. Toate lucrările referitoare la delimitarea și stabilirea grupelor dialectale ale limbii ucrainene, care au apărut după lucrarea lui K. P. Mychalčuk, nu au făcut decât să întărească schema clasificării sale, chiar dacă printre ele se aflau și unele care propuneau altă schemă a clasificării principalelor dialecte ucrainene. Astfel, O. I. Sobolevskyj, în lucrarea „*Опыт русской диалектологии. III. Малорусское наречие*” [Sobolevskyj 1892: 3-61], oprindu-se la anumite particularități fonetice, evidențiază doar două grupe dialectale:

- nordice (*північноукраїнські*)
- sudice (*південноукраїнські*)

Actuala clasificare a dialectelor ucrainene în trei grupe dialectale este susținută atât de cercetările monografice de dialectologie ucraineană, cât și de *Atlasul lingvistic ucrainean* (AUM), care clarifică limitele dintre anumite graiuri sau grupe dialectale, sau limitele dintre o serie de subdialecte.

Analizându-se sistemul fonetic, construcțiile gramaticale și lexicul dialectelor ucrainene, au fost clarificate în linii generale raporturile dintre principalele dialecte ale limbii ucrainene la diferite niveluri structurale ale limbii. Astfel, la nivel fonetic cele mai multe similarități au fost constatate între dialectele sud-estice și cele sud-vestice, în timp ce grupa dialectală polisiană (nordică) are un sistem fonetic și un nivel gramatical (morfologie și sintaxă) specifice, iar la nivel lexical se deosebește clar de graiurile sud-vestice.

Grupa dialectală sud-vestică are în componența sa cele mai multe graiuri, care la anumite niveluri (fonetic, morfologic, lexical) se pot asemăna, pot avea trăsături identice sau pot fi diferite. Cele mai multe graiuri care au trăsături comune sau foarte asemănătoare se află în grupa dialectală sud-estică. Tot această grupă este cea mai întinsă ca arie, fiind vorbită de cei mai mulți locuitori ai Ucrainei.

Graiurile din regiunea Niprului de mijloc, care aparțin grupei dialectale sud-estice, stau la baza formării limbii ucrainene literare. Acestea, chiar dacă se apropie foarte mult de limba literară, au la diferite niveluri ale limbii anumite trăsături specifice, prin care se deosebesc de aceasta.

BIBLIOGRAFIE

- Bidu-Vrâncianu et alii 1997: Angela Bidu-Vrâncianu, Cristina Călărășu, Liliana Ionescu-Ruxăndroiu, Mihaela Mancaș, Gabriela Pană Dindelegan, *Dicționar general de științe. Științe ale limbii* (DȘL), București, Editura Științifică, 1997.
- Coteanu 1961: Ion Coteanu, *Elemente de dialectologie a limbii române*, București, Editura Științifică, 1961.
- Sobolevskij 1892: O.I. Sobolevskij, *Очерк русской диалектологии. III. Малорусское наречие*, в журнале *Живая старина*, кн. 4, 1892.
- Mychalčuk 1877: К. Р. Mychalčuk, *Наречия, поднаречия и говоры Южной России в связи с наречиями Галичиньин* vol. *Труды этнографическо-статистической экспедиции в Западно-Русский Край*, vol. II, Санкт-Петербург — наукова збірка етнографічних і фольклорних матеріалів з українських етнічних земель у Російській імперії, 1877.